

Наразі в Україні не напрацьовано чіткого системного розуміння реінтеграції тимчасово окупованих територій ні у влади, ні в науковому експертному середовищі. Це стосується стратегії, тактики, засадничих принципів політики реінтеграції, необхідність впровадження якої стала черговим викликом для державної

етнонаціональної політики України [1, с. 61], наслідком етнополітичного конфлікту та втрати частини територій. Пропонуємо розглядати конфлікт на Сході та Півдні України за участю Російської Федерації як етнополітичний, оскільки він має етнічну складову (почався з удаваного порушення/загрози правам російськомовної меншини в Криму та на Сході України) і у ньому беруть участь кілька держав (Україна та Росія). В широкому розумінні етнополітичний конфлікт визначається як зіткнення інтересів, цілей різних етносуб'єктів (етносів, націй, етнічних або національних меншин, корінних народів, етнонаціональних організацій, об'єднань, рухів, політичних партій, окремих держав) між собою в сфері етнополітичних відносин [2, с.7].

Дослідження цієї проблематики ускладнюється тим, що реінтеграція тимчасово окупованих територій Донбасу є предметом переважно політичних дискусій, а не наукових розвідок. Мета цього дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати передумови та оцінити перспективи реінтеграції тимчасово окупованих територій Донбасу з точки зору можливості реалізації такої політики та досягнення її головної мети – відновлення територіальної цілісності України.

Глава держави називає повернення територій тимчасово окупованого Донбасу під український суверенітет першочерговим завданням, однак запевняє, що Україна має зовсім різні тактики поведінки щодо відновлення суверенітету на Донбасі та в Криму, оскільки терміни повернення цих територій різні. Статус обох територій принципово різний: Автономна Республіка Крим анексована – незаконно включена до складу іншої держави, стала її частиною в політичному та економічному сенсі. А окуповані території Донбасу незаконно вийшли зі складу незалежної держави, перетворившись на самопроголошені утворення, які не визнаються і не підтримуються міжнародною спільнотою [3, с. 30]. Ситуація ускладнюється тим, що збройна фаза конфлікту на Сході України ще триває, військові зіткнення та обстріли продовжуються, що відтерміновує проведення реінтеграції.

Розглянемо детальніше етнополітичну ситуацію на Донбасі, позиції незаконних ДНР та ЛНР та оцінімо передумови повернення цих територій до складу України. Прояви сепаратизму, що завершилися дезінтеграцією, формуванням невизнаних утворень, веденням ними воєнних дій проти української армії за підтримки Російської Федерації не могли виникнути в інших регіонах, ніж південно-східний. Населення цього регіону зазнавало постійної пропаганди та інформаційного тиску з боку Російської Федерації, спрямованого на дискредитацію України як держави, і було належним чином підготовлене для насадження сепаратистських настроїв [4, с. 292]. Слабкий контроль демократичних сил над етнополітичними процесами в південно-східному регіоні, толерування та заохочення етнокультурного розколу уможливили сепаратизацію Півдня (Автономної Республіки Крим) та Сходу [5, с. 4].

Якщо у випадку з Кримом Росія офіційно на рівні вищого керівництва підтримувала і заохочувала анексію півострова, то у випадку з материковою Україною сусідня держава діяла спочатку приховано – через групи диверсантів без розпізнавальних знаків, використовуючи механізми гібридної війни (пропаганду, озброєних терористів, незаконне постачання зброї через кордон). Неофіційна підтримка сепаратизму в Україні поступово набула ознак війни між Україною та Росією, що відбувалася на захоплених територіях України. Участь у воєнних діях беруть не лише сепаратисти, а й регулярні війська Російської Федерації, що незаконно перетинають неконтрольовану українськими прикордонниками ділянку кордону.

Проросійські мітинги, що проходили в багатьох містах Донбасу в 2014 р., супроводжувалися проявами сепаратизму, закликами до дезінтеграції України, захопленням адміністративних будівель. Користуючись підтримкою проросійськи

налаштованих громадян, представників місцевої влади та правоохоронних органів, диверсійні групи військових РФ без розпізнавальних знаків захопили владу в багатьох містах Південного Сходу України і проголосили дві невизнані республіки.

Самопроголошена влада ЛНР та ДНР за подібним до кримського сценарієм провела місцеві референдуми про відокремлення областей від України з наміром подальшого приєднання до Російської Федерації. 11 травня 2014 р. ДНР та ЛНР провели референдуми про статус регіонів із запитанням: чи підтримуєте ви державну самостійність Донецької та Луганської народних республік. За результатами, оприлюдненими владою самопроголошених утворень, в обох регіонах близько 90% учасників референдуму проголосували за незалежність ЛНР та ДНР. Влада квазіутворень за підсумками референдуму звернулася до РФ з проханням розглянути питання про входження ДНР та ЛНР до її складу. Росія проігнорувала ці звернення, але підтримала результати «волевиявлення» громадян України і закликала Київ розпочати їх втілення шляхом налагодження широкої дискусії щодо майбутнього державного устрою України за участю всіх політичних сил і регіонів країни.

Україна вирішила застосувати силові механізми для боротьби з проявами сепаратизму в межах Антитерористичної операції, які згодом переросли у воєнні дії зі звільнення захоплених територій. Однак припинити існування ДНР та ЛНР не вдалося через велику спільну ділянку кордону Луганської та Донецької областей з Росією, звідки РФ надавала неофіційну підтримку сепаратистам, офіційно заперечуючи свою участь у дестабілізації ситуації в Україні та сецесії територій [6, с. 55].

Україна робила неодноразові спроби врегулювання конфлікту мирним шляхом. Зокрема, Президент України у 2014 р. запропонував мирний план для Сходу України. Документ передбачав гарантії безпеки для всіх учасників переговорів, звільнення від кримінальної відповідальності тих, хто склав зброю і не здійснив тяжких злочинів, звільнення заручників. Передбачалося роззброєння, виведення незаконних збройних формувань, створення 10-кілометрової буферної зони на українсько-російському державному кордоні та її спільне патрулювання. Незаконно утримувані адміністративні будівлі в Донецькій і Луганській областях мали бути звільнені, діяльність місцевих органів влади відновлена. План містив кроки з децентралізації влади, включаючи посилений захист російської мови в Луганській та Донецькій областях, узгодження дій керівників обласних державних адміністрацій з представниками Донбасу. Втім, керівництво самопроголошених республік не визнало плану П. Порошенка і заявило, що не бачить шляхів для мирного діалогу з українською владою. Адже Київ наполягав на перемовинах лише з легітимною владою двох областей, а не з представниками ДНР та ЛНР, які були визнані Україною терористичними організаціями. Україна також звернулася до інших держав з проханням визнати ці самопроголошені утворення терористичними організаціями.

Спроби ЄС та Російської Федерації схилити Україну до діалогу з лідерами самопроголошених утворень на Сході України провалилися. Президент Росії закликав владу України розпочати переговори з питань державності територій, підконтрольних сепаратистам. Україна заявила, що визнання ДНР та ЛНР рівноправною стороною для неї неприйнятне, втім на неофіційному рівні перемовини із сепаратистами все ж таки проводилися. До цього Україну спонукала активізація воєнної участі Російської Федерації у конфлікті на території України, внаслідок чого сепаратистам та регулярним військам РФ вдалося повернути частину відвоєнованих українською армією територій.

Частинам Донецької та Луганської областей, які виявилися окупованими російськими військами та збройними формуваннями терористичних організацій ДНР та ЛНР, було запропоновано особливий статус, що враховує особливості становища, в

якому перебуває регіон, де ведуться військові дії. У 2014 р. було прийнято Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» [7]. Нормативно-правовим актом визначається тимчасовий, строком на три роки, порядок організації місцевого самоврядування, діяльності органів місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей, до яких належать райони, міста, селища, села, що визначаються рішенням Верховної Ради України.

Документ містить цілу низку реінтеграційних ініціатив, спрямованих на примирення, полегшення та заохочення процесу воз'єднання відокремлених територій з Україною, тому позитивно був оцінений науковцями [8, с. 21]. Зокрема, ст. 3 Закону держава гарантує недопущення кримінального переслідування, притягнення до кримінальної, адміністративної відповідальності та покарання осіб учасників подій на території Донецької, Луганської областей. Зокрема, органам влади та їх посадовим (службовим) особам, підприємствам, установам, організаціям усіх форм власності забороняються дискримінація, переслідування та притягнення до відповідальності осіб з приводу подій, що мали місце у Донецькій, Луганській областях.

У ст. 4 Закону Україна гарантує відповідно до Закону України «Про засади державної мовної політики» право самовизначення кожного жителя в окремих районах Донецької та Луганської областей щодо мови, яку вважає рідною, вибору мови спілкування, вільного користування російською та будь-якою іншою мовою в суспільному та приватному житті, вивчення і підтримки російської та будь-якої іншої мови, їх вільний розвиток і рівноправність. Органи місцевого самоврядування, місцеві органи виконавчої влади зобов'язані сприяти в окремих районах Донецької та Луганської областей використанню російської та інших мов в усній і письмовій формі у сфері освіти, засобах масової інформації і створюють можливості для їх використання у діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування, судочинстві, економічній і соціальній діяльності, при проведенні культурних заходів та в інших сферах суспільного життя. Це положення з'явилося не випадково, адже Російська Федерація сприяла відокремленню ДНР та ЛНР від України, апелюючи до дискримінації населення Донбасу з боку України за ознакою мови.

Керівництво терористичної ДНР заявило, що не визнає Закон України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької й Луганської областей» і порадило Києву позбутися ілюзії відновлення контролю над територією. «Україна може ухвалювати будь-які закони, нас вони не стосуються. Ми самостійна держава, за незалежність якої проголосували її громадяни», – заявив так званий прем'єр-міністр самопроголошеної ДНР О. Захарченко [9]. Тим часом дія цього закону вже завершується.

На пострадянському та постсоціалістичному просторі вже багато років існує декілька невизнаних держав, що утворилися після розпаду СРСР. Вони виникли внаслідок етнополітичних конфліктів, які супроводжували ці масштабні етнополітичні дезінтеграційні процеси. До них належить Придністровська Молдавська Республіка (1990), Нагірно-Карабаська Республіка (1991), Республіка Південна Осетія (1992) та Республіка Абхазія (1994). У 2014 р. до них долучилися Донецька та Луганська народні республіки. У політичній науці невизнаними державами визначено території, що проголосили себе суверенними державами, але характеризуються іншими державами як нелегітимні, сепаратистські утворення або окуповані регіони. Невизнані держави сприймаються міжнародною спільнотою не інакше як території іншої визнаної держави. К. Вітман зазначає, що нинішній статус невизнаних держав накладає на них серйозні обмеження. Повноцінне економічне існування неможливе в статусі невизнаної держави,

адже таке утворення позбавлене інвестицій, обмежене у зовнішньоекономічній діяльності [10, с. 627]. Тому ці утворення дуже вразливі в економічному плані: мають високі показники безробіття, соціально-економічного невдоволення, низький приріст ВВП.

У більшості з них економічна стабільність забезпечується за рахунок міжнародної гуманітарної допомоги або цільової фінансової допомоги лояльних сусідніх держав, зацікавлених у зміцненні позицій невизнаної держави в етнополітичному конфлікті. Під виглядом гуманітарної допомоги Російська Федерація впродовж багатьох років підтримує стратегічних економічних агентів Придністров'я, а з 2014 р. – ДНР та ЛНР. Враховуючи перспективи проживання в невизнаній державі, населення окупованих територій априорі має бути зацікавлене в реінтеграції з Україною. Але у цьому не зацікавлені керовані ззовні політичні еліти.

Тому воєнні дії між Україною, з одного боку, ЛНР, ДНР та неофіційно Російською Федерацією, яка надає підтримку самопроголошеній владі – з іншого, продовжуються. Для завершення збройної фази конфлікту 5 вересня 2014 р. на переговорах у Мінську контактної групи між представниками України, ДНР і ЛНР за участю ОБСЄ було підписано Протокол про припинення вогню, так званий Мінський протокол, або Мінськ-1. Згодом учасники підписали Меморандум про реалізацію Протоколу від 5 вересня, який, зокрема, передбачав припинення застосування зброї обома сторонами; відвід великокаліберної зброї на відстань не менше 15 км із кожного боку; створення зони безпеки завширшки не менше 30 км.; виведення всіх іноземних збройних формувань та найманців з території України [11].

Завдяки Мінським домовленостям вдалося досягти зменшення збройного протистояння. Однак ситуація залишалася напруженою, ДНР та ЛНР продовжували наступ на Україну, що дало всі підстави говорити про невиконання Мінської угоди. Для врегулювання чергового витка ескалації етнополітичного конфлікту за участі міжнародного посередництва (канцлера Німеччини та Президента Франції) сторонами було також напрацьовано Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод. Документ отримав назву Мінської угоди від 12 лютого 2015 р., або Мінськ-2 [12]. Росія чинила безпрецедентний тиск на Україну та міжнародних посередників, намагаючись змусити Київ офіційно визнати Донецьку та Луганську народні республіки стороною конфлікту та задовольнити їх вимоги.

Комплекс заходів із виконання Мінських угод передбачає припинення вогню та відведення всіх важких озброєнь усіма сторонами на однакові відстані з метою створення зони безпеки завширшки щонайменше 50 км. Хоча обстріли з боку терористичних організацій ДНР та ЛНР все ще продовжуються, але збройну фазу (ескалацію) конфлікту вдалося припинити та перевести його у стан замороженого етнополітичного конфлікту. Перебування етнополітичного конфлікту в замороженій стадії, яка в будь-який момент може трансформуватися в стадію ескалації, суттєво ускладнює процес реінтеграції цих територій до складу України. Тому науковці вважають головною умовою реінтеграції політичне врегулювання конфлікту, зокрема виконання умов врегулювання всіма його учасниками [13, с. 257].

З 13 пунктів Комплексу заходів з виконання Мінських угод з врегулювання конфлікту на Донбасі повністю не був виконаний жоден, тому перемовини у Мінському форматі були продовжені. Росія заявляє, що не повинна дотримуватися Мінських угод, оскільки вони її не стосуються. Ця країна не вважає себе стороною конфлікту на Донбасі.

Офіційна позиція України полягає в тому, що на Донбасі необхідно досягнути деескалації, виведення російських військ і озброєння – і лише потім переходити до політичного врегулювання, а саме до проведення чесних і вільних місцевих виборів, які

дозволять мешканцям Донбасу взяти у свої руки процес повернення до нормального життя, мирної відбудови. Міністр закордонних справ України заявляє, що політичні процеси на Донбасі, в тому числі проведення місцевих виборів, можна обговорювати тільки після виконання Росією Мінських домовленостей. Однак під час зустрічі глав міністерств закордонних справ у форматі Нормандської четвірки у Берліні не вдалося досягти консенсусу з російською стороною щодо ключових для офіційного Києва умов проведення виборів на Донбасі. Україна наполягає на використанні свого виборчого законодавства, тоді як Росія висуває свої варіанти виборчого законодавства [14]. Для офіційного Києва принциповим є питання адміністрування місцевих виборів на Донбасі, забезпечення доступу українських ЗМІ до висвітлення виборів, участі в них українських партій.

Українська сторона погодиться на вибори на окупованій території Донбасу лише за умови виконання низки важливих передумов. І серед них не останню роль відіграють пункти 9 та 10 Мінських домовленостей-2. Це відновлення повного контролю над державним кордоном з боку України у всій зоні конфлікту, яке має розпочатися в перший день після місцевих виборів і завершитися після всеосяжного політичного врегулювання та виведення всіх іноземних збройних формувань, військової техніки, а також найманців з території України під наглядом ОБСЄ, що включає роззброєння всіх незаконних угруповань.

Українська сторона також вважає, що забезпечення безпечного виборчого процесу на Донбасі можливе тільки при розгортанні воєнної місії в регіоні, яка забезпечить фізичну безпеку учасникам виборчого процесу. Адже провести вибори на території, на якій тривають воєнні дії, практично неможливо. «Без такої місії говорити про належну безпеку і справедливі вибори не доводиться, – заявив заступник Голови Адміністрації Президента. – Вибори на окупованих територіях ніколи не відбуваються...» [15]. Україна має намір далі працювати як у Нормандському форматі, так і в рамках ОБСЄ для того, щоб чітко окреслити компетенцію і визначити мандат такої місії.

Європа має успішний досвід застосування подібних місій на територіях, де мали місце подібні збройні конфлікти. Серед них слід згадати місію ЄС з моніторингу ситуації в Грузії після збройного етнополітичного конфлікту 2008 р., яка надала гуманітарну підтримку переміщеним особам у зв'язку зі збройними сутичками. Це також поліцейська місія ЄС у Косово з верховенства права EULEX-Kosovo, яка надала допомогу косовським інституціям у досягненні європейських стандартів, зокрема у прокуратурі, судах, поліції, митній службі тощо. Поліцейські місії ЄС діяли у Боснії та Герцеговині (EUPM Bosnia), Македонії (EUPOL Proxima). Там цивільні місії не лише забезпечили мир, а й заклали міцну основу для поступової європейської інтеграції, наблизивши ці країни до членства в ЄС. Тому, вивчивши цей досвід, 18 лютого 2015 р. Рада національної безпеки і оборони України схвалила звернення до ООН і Євросоюзу щодо розгортання на території України місії із підтримання миру та безпеки. ЄС пообіцяв розглянути звернення України, однак згоди щодо цього питання досягнуто не було.

Питання строків політичного врегулювання етнополітичного конфлікту на Донбасі та проведення виборів залишається відкритим. Самопроголошені утворення спробували визначити дату проведення місцевих виборів у односторонньому порядку, вимагаючи від української влади прийняти узгоджений з ними закон про місцеві вибори на Донбасі. Дату проведення нелегітимних місцевих виборів очільники терористичних організацій вже неодноразово переносили.

Врегулювання конфлікту на Донбасі найбільше гальмується позицією російської сторони, яка не визнає себе його учасником. Російська сторона наполягає, що конфлікт припиниться тоді, коли Україна надасть Донбасу особливий статус, проведе там вибори

і амністією, а також конституційну реформу. Іншими словами, вона наполягає на вибіркового виконанні Мінських домовленостей – тих, що стосуються політичних зобов'язань України, без виконання безпекової частини, яка стосується Росії та самопроголошених ДНР і ЛНР.

Восени 2016 р. Парламентська асамблея Ради Європи схвалила Резолюцію, якою визнала юридичну відповідальність російської влади за дії самопроголошених ДНР та ЛНР. Документом ДНР та ЛНР оголошуються створеними, підтримуваними та ефективно контрольованими Російською Федерацією. ПАРЄ стверджує, що відповідно до міжнародного права Російська Федерація, яка де-факто здійснює контроль над цими територіями, несе відповідальність за захист їхнього населення [16]. Підтверджується це добре задокументованою роллю російських військових у взятті під контроль цих регіонів, незважаючи на рішучий опір України, і повною залежністю ДНР і ЛНР від Росії у матеріально-технічному, фінансовому та адміністративному сенсі.

У доповіді ПАРЄ «Політичні наслідки російської агресії в Україні» орган Ради Європи закликає Росію відкликати свої війська з території України та припинити військову підтримку сепаратистів. Таким чином, Парламентська асамблея Ради Європи знову підтвердила, що вважає доведеною присутність російських військ в Україні. У Резолюції про порушення прав людини на територіях України, не контрольованих українською владою, ПАРЄ назвала неможливим швидке проведення виборів на Донбасі, попри вимоги Мінських домовленостей. Асамблея закликала всі сторони виконати політичні положення Мінська-2, але констатувала, що мають бути створені необхідні умови для цього. «Асамблея вважає, що доти, доки поточна ситуація в ДНР та ЛНР, яка характеризується атмосферою небезпеки, залякування, безкарності та відсутності свободи слова та інформації, залишатиметься незмінною, проведення вільних та справедливих виборів у цих регіонах неможливе» [16].

Таким чином, наразі передумови не сприяють реалізації повноцінної ефективної політики реінтеграції тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей, спрямованої на відновлення територіальної цілісності України. Реінтеграція ускладнюється, по-перше, збройною фазою етнополітичного конфлікту – воєнні дії незважаючи на нетривалі перемир'я продовжуються; по-друге, неготовністю інших сторін (невизнаних утворень та Російської Федерації), за винятком України, проводити його врегулювання в межах мирного переговорного процесу; по-третє, відсутністю будь-якого контролю з боку України і неможливістю застосування політико-правових механізмів реінтеграції безпосередньо на окупованих територіях; по-четверте, відсутністю політичного та громадянського консенсусу в Україні щодо стратегії реінтеграції тимчасово окупованих територій Донбасу та Криму.

1. Кресіна І. О. Реінтеграція як складова державної етнонаціональної політики: актуальність дослідження та імплементації / І. О. Кресіна // Держава і право : Політичні науки. – 2016. – Вип. 73. – С. 61-73.

2. Правові механізми врегулювання етнополітичних конфліктів в Україні : Наукова записка / [Кресіна І. О., Кубальський О. Н., Стоєцький С. В. та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – 104 с.

3. Етнополітична безпека України: політико-правові механізми протидії етнополітичній дезінтеграції держави : Наукова записка / [Кресіна І. О., Шемшученко Ю. С., Горбатенко В. П., Стойко О. М.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – 100 с.

4. Кресіна І. О. Ситуативні механізми протидії сепаратизму в Україні: політико-правовий аналіз / І. О. Кресіна, А. А. Коваленко // Держава і право. – 2014. – Вип. 65. – С. 291-299.

5. Політико-правові механізми запобігання сепаратизму в демократичному суспільстві : Наукова записка / [Кресіна І. О., Шемшученко Ю. С., Явір В. А. та ін.]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. – 143 с.

6. Горбатенко В. П. Сецесія як інструмент етнополітичної дезінтеграції держави / В. П. Горбатенко, С. В. Стоєцький // Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм та війна як продовження політики : збірник наукових праць. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2016. – С. 55-61.
7. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 45. – Ст. 2043.
8. Кресіна І. О. Правові механізми запобігання та протидії сепаратизму в Україні // Ціннісний вимір політичної діяльності: сепаратизм та війна як продовження політики : збірник наукових праць. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2016. – С. 18-24.
9. Захарченко: ДНР не признає закон об особом статусе районів Донбасса [Електронний ресурс] // РІА новості. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=24711_1691&cat_id=244274130 (дата звернення: 21.05.2017).
10. Вітман К. Невизнані держави пострадянського та постсоціалістичного простору: шлях до міжнародного визнання / К. Вітман // Держава і право. – 2011. – № 53. – С. 625-631.
11. Меморандум об исполненіи положеніи Протокола по итогам консультацій Трехсторонней контактної групи относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана Президента Украины П. Порошенко и инициатив Президента России В. Путина // Organization for Security and Co-operation in Europe. – Режим доступу: <http://www.osce.org/ru/home/123807?download=true> (дата звернення: 21.05.2017).
12. Комплекс заходів, спрямований на імплементацію Мінських домовленостей // Українська правда. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/02/12/7058327/> (дата звернення: 22.05.2017).
13. Кресіна І. О. Політика реінтеграції та її роль в державній етнонаціональній політиці України / І. О. Кресіна // Регіональна політика: історичні витоки, законодавче регулювання та практична реалізація: збірник наукових праць. – К. : Економічна думка, 2016. – Ч. 1. – С. 256 - 260.
14. Консенсус с российской стороны по ключевым для Киева условиям проведения выборов на Донбассе не достигнут. / Интерфакс-Украина. – Режим доступу: <http://interfax.com.ua/news/political/342658.html> (дата звернення: 23.05.2017).
15. Єлісєєв: Операція ЄС – оптимальний варіант врегулювання на Донбасі // Укрінформ. Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1827697-e_lise_e_v_operatsiya_e_s___optimalniy_variant_vregulyuvannya_na_donbasi_2034968.html (дата звернення: 23.05.2017).
16. Резолюція ПАРЄ щодо України: Повний текст // Главком. – Режим доступу: <http://glavcom.ua/news/rezolyuciya-parje-shchodo-ukrajini-povniy-tekst-377488.html> (дата звернення: 20.05.2017).